

ОБҐРУНТУВАННЯ МЕТОДУ УСУНЕННЯ КОЛОВИХ ДЕФІНІЦІЙ У ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКАХ

Дуцяк І. З., 2015

Виконано пошук шляхів уникнення колових дефініцій у тлумачних словниках. Запропоновано такий розв’язок цієї проблеми. Для частини слів, які є назвами простих ознак, сформувані дефініціями наочно-образне чи предметно-дієве значення. За допомогою цих слів треба сформувані дефініціями таке ж значення складних ознак. За допомогою назв простих і складних ознак треба сформувані дефініціями абстрактне значення назв об’єктів.

Ключові слова: значення слова, тлумачний словник, коло в дефініції, види дефініцій.

Ways to avoid circular definitions in the dictionaries are searched. Such decision is offered. For a parts of words which are names of simple features, should be formulated by means of definitions visual or operating meanings. By these words it is necessary to formulate definitions of complex features. By means of names of simple and complex features it is necessary to formulate abstract meanings of object names by means of a definitions.

Keywords: meaning of word, explanatory dictionary, circular definition, types of definitions.

Під час укладання тлумачного словника виникає проблема колових дефініцій. Суть проблеми полягає в такому. Щоб зрозуміти дефініцію певного слова *A*, треба володіти значенням тих слів, які є в дефінієнсі. Якщо споживач дефініції не розуміє якесь зі слів дефінієнса (позначимо його літерою *B*), а це незрозуміле йому слово *B* дефініюють за допомогою слова *A*, то за допомогою таких дефініцій жодне з цих слів зрозуміти неможливо. Зважаючи на це, тлумачення множини слів тлумачного словника можна спрощено описати таким чином: першу частину слів дефініюють через другу, другу – через третю і т. д. до передостанньої, яку дефініюють через останню частину слів. Аби здефініювати цю останню частину слів треба брати слова з попередніх частин, що й призводитиме до колових дефініцій.

Викладена вище проблема віддавна викликає зацікавлення дослідників. Для прикладу, ще кілька сторіч тому Антуан Арно і П’єр Ніколе зазначили, що всі слова означити неможливо, оскільки «щоб означити слово, потрібно використати інші слова, що позначають поняття, із якими ми хочемо пов’язати це слово; а якщо ми захочемо ще означити слова, використанні під час означення згаданого, нам доведеться використовувати ще й інші слова, й отак до нескінченності. Тому треба зупинитися, коли ми дійдемо до найпростіших термінів, які ми вже не будемо означувати» [1, с. 76–77]. Справді, якщо продовжувати дефініювання слів до нескінченності, то і їхня кількість стає нескінченною, і, відповідно, кількість дефініцій стає нескінченною, і формулювати їх доведеться нескінченну кількість часу. Очевидно, що в такому разі неможливо видати тлумачний словник, бо для цього треба скінченну кількість здефініюваних слів. Звідси неминучий висновок – усі слова, які використовують у тлумачному словнику, не можна здефі-

ніювати. У такому разі постає низка питань, зокрема, які саме слова не дефініювати і як інформувати користувача словника про значення цих нездефініюваних слів?

У наведеній цитаті автори логіки «Пор-Рояля» висловлюють також свій погляд щодо того, якими мають бути ті слова, які не треба означувати – це мають бути «найпростіші терміни». Те саме стверджував і Джон Локк (неозначеними мають бути «назви простих ідей», тоді як складні ідеї треба означувати через прості [2]). На подібне можна натрапити в Готфріда Ляйбніца, згідно з яким, абетка думок (це ті самі неозначувані поняття і відповідні їм неозначувані слова) «є каталогом тих [понять], які дано мисленню само по собі і з яких шляхом комбінацій виникають усі решта наших ідей» [3, с. 974]. Отже, поняття (і відповідні їм слова), які не треба означувати, дано мисленню якимось особливим, доступним способом. У ХХ сторіччі цей підхід було сформовано в підсумку в теорію семантичних примітивів, тобто невеликої кількості (менше, ніж 100) слів, за допомогою яких можна дати дефініції всім іншим словам [4–6]. Унаслідок досліджень у цьому напрямі сформульовано декілька варіантів набору семантичних примітивів, однак згадані дослідження не завершили створення тлумачного словника, який було б зреалізовано на їхній основі. Не заперечуючи продуктивності описаного підходу, щодо нього можна сформулювати такі зауваження: приклади формулювань, які пропонують прибічники теорії семантичних примітивів, є доволі складними для сприйняття; відсутній виразно сформульований однотипний підхід до інформування про значення семантичних примітивів; відсутнє переконливе обґрунтування того, чому кількість семантичних примітивів має бути настільки малою; необґрунтованою видається відсутність серед семантичних примітивів, для прикладу, якісних прикметників, принаймні тих, якими позначають ознаки, що сприймають органи відчуття безпосередньо.

Знаний також інший підхід до розв'язання проблеми колових дефініцій у словниках. Він пов'язаний зі створенням у середині ХХ сторіччя базових словників англійської і французької мови. Чарльз Огден опублікував 1930 року словник із 850 слів для спрощеного вивчення англійської мови, а 1940 року опублікував тлумачний словник, який містив дефініції 20 тисяч слів, сформульовані за допомогою згаданих 850-ти слів [7]. У передмові до словника він задекларував, що його підхід дасть змогу уникнути колових дефініцій, хоч це виявилось не зовсім так. У зв'язку зі створенням словників спрямованих на вивчення мови чужоземцями, актуальними виявилися інші критерії відбору множини неозначуваних слів, аніж у разі пошуку мінімального набору слів, із якого аксіоматично розгортаються пояснення всіх інших слів. Для вивчення чужоземної мови, до критеріїв відбору неозначуваних слів належали: достатність слів для елементарного спілкування, важливість ідей. Водночас, недостатня обґрунтованість згаданої початкової множини слів стала одним з об'єктів критики на адресу цього проєкту [8].

Подібний словник для французької мови опублікував 1958 року Жорж Гугенхайм (його словник містить менше, ніж 1500 слів) [9; 10]. У цьому разі важливим аргументом для відбору початкової множини слів була, окрім іншого, частота їхнього вживання в мовленні. Водночас частота вживання в мовленні не гарантує того, що відібрана таким чином множина слів буде достатньою, щоб пояснити решту.

Щодо практики сучасного словникарства зауважмо, що колові дефініції залишаються поширеним явищем. Поширеною є також практика не дефініювати всі слова, які вживають в дефінієсах, до того ж виявити якийсь системний підхід стосовно того, чи того важко.

Метою цього дослідження є поглиблення знань щодо критеріїв формування множини слів, які не підлягають у словнику дефініюванню, із метою уникнути колових дефініцій, а також обґрунтування методу інформування про значення слів, належних зазначеній множині.

Щоб знайти відповіді на сформульовані завдання виконаймо такі пізнавальні дії: побудуємо ланцюг ієрархічно впорядкованих понять; виконаємо порівняльний аналіз змісту дефініцій понять, які перебувають на різних рівнях ієрархії; спробуємо виявити відмінності в дефініюванні різних слів, які входять до дефінієнса; у разі виявлення таких відмінностей, з'ясуємо, чи можуть вони стати критерієм для відбирання слів не означуваних (чи інакшим чином означуваних) понять. На підставі виконаного аналізу спробуємо сформулювати узагальнення щодо пізнавальних дій, які треба зробити для формування множини початкових слів словника.

Як приклад ланцюга ієрархічно впорядкованих понять візьмімо одну з плоских геометричних фігур і побудуємо ієрархію загальніших понять. Спрощена послідовність понять для цього аналізу буде достатньою (в іншому випадкові побудова такої ієрархії може викликати потребу в дуже розгорнутих міркуваннях). Отже, приймімо такий ланцюг підпорядкованих понять: квадрат, прямокутник, паралелограм, чотирикутник, плоский багатокутник, фігура. Відповідно до цієї ієрархії можна сформулювати такі дефініції (у формулюваннях дефініцій порушмо порядок слів, записуючи їх у такій послідовності, у якій запишімо їх у символічному вигляді – спочатку назва об'єкта, а потім його ознака):

- Геометрична фігура (n_4) – частина поверхні (n_3), обмежена замкнутою лінією (P_4).
- Плоский багатокутник (n_5) – геометрична фігура (n_4), утворена замкнутою ламаною лінією (P_5).
- Чотирикутник (n_6) – плоский багатокутник (n_5) із чотирма кутами (P_6).
- Паралелограм (n_7) – чотирикутник (n_6) із рівнолежними (паралельними) боками (P_7).
- Прямокутник (n_8) – паралелограм (n_7) прямокутний (P_8).
- Квадрат (n_9) – прямокутник (n_8) рівнобічний (P_9).

Нумерацію назв об'єктів, позначених індексом символом n і назв ознак, позначених індексом символом P , розпочали з довільного числа (9). Відповідно до цього запису квадрат має дев'ять ознак, вісім із яких позначено більш загальною назвою (n_8), а дев'ятою є та видова ознака, якою квадрати відрізняються від інших видів прямокутників (її позначено символом P_9).

Воднораз квадрат – це не просто сукупність певної кількості ознак (у нашому випадкові – дев'яти), це тлумачення означуваного як носія ознак, як певного об'єкта, відмінного від ознак, бо саме він має ці ознаки. Інформація про те, що позначуване є носієм ознак, об'єктом позначають займенником «щось» – якийсь об'єкт без вказівки на жодну з його ознак. Отже, щось квадратне – це квадрат. Той факт, що позначуване є носієм ознак, позначмо символом o . Ознаки *квадратний* у наведений вище послідовності нема, тож позначмо її символом ознаки (P) з індексом 09. У такому разі тотожність «щось квадратне – це квадрат» у символічному вигляді запишімо так: $o(P_{09}) \equiv n_9$.

У підсумку можемо записати ієрархію понять у символічному вигляді відповідно до того, як ці ознаки зафіксовано в дефініціях (частково у згорнутому вигляді, оскільки надрядне поняття позначає сукупність видових ознак усіх понять, які перебувають вище в ієрархії). Під час запису відмовимось від конкретного прикладу з геометричними фігурами, і перейдімо до міркувань у загальному вигляді; відношення дефініювання позначатимемо символом тотожності:

$$\begin{aligned} n_1 &\equiv o(P_1); \\ n_2 &\equiv n_1(P_2); \\ n_3 &\equiv n_2(P_3); \\ n_4 &\equiv n_3(P_4); \\ n_5 &\equiv n_4(P_5). \end{aligned}$$

Вираз $n_2 \equiv n_1(P_2)$ можна записати у вигляді $n_2 \equiv o(P_1)(P_2)$, отже, символічний запис дефініцій, у якому ознаки дефініюваних об'єктів буде зафіксовано вже в розгорнутому вигляді, матимуть такий вигляд (у першій дужці позначено сукупність ознак родового поняття, а в другій – видова ознака):

$$\begin{aligned}n_1 &\equiv o(P_1); \\n_2 &\equiv o(P_1)(P_2); \\n_3 &\equiv o(P_1, P_2)(P_3); \\n_4 &\equiv o(P_1, P_2, P_3)(P_4); \\n_5 &\equiv o(P_1, P_2, P_3, P_4)(P_5).\end{aligned}$$

На підставі аналізу наведених вище символічних записів ієрархічно пов'язаних дефініцій узагальнимо:

Усі назви об'єктів (сюди можна без вагань долучити всі конкретні іменники) можна zdeфініювати, поєднавши займенника (щось, хтось) і назви ознак, як і, поєднавши назви загальнішого поняття і видової ознаки, що в кінцевому випадкові, тобто під час дефініювання категорії, яка, отже, не має родового поняття, а позначає лише одну ознаку, також зводиться до дефініювання – поєднання займенника (щось, хтось) і назви ознаки.

Назви складних ознак можна викласти назвами простих ознак (до назв ознак треба долучити прикметники, дієприкметники, дієприслівники, дієслова, прислівники, прийменники). Наприклад, якщо «квадрат» позначити n_5 , то відносний прикметник «квадратний», тобто «той, що має ознаки квадрата» означатиме сукупність усіх тих ознак, які має квадрат, тобто рівнобічність, прямокутність, паралелограмність, чотирикутність тощо, які зафіксовано в тотожності:

$$n_5 \equiv o(P_1, P_2, P_3, P_4)(P_5), \text{ тобто } P_{05} \equiv (P_1, P_2, P_3, P_4, P_5).$$

Також складний відносний прикметник «прямолінійний» розкладаймо в дефініції на якісний прикметник «прямий» і назву об'єкта (лінія).

Тепер перейдімо до аналізу дефініцій простих назв ознак. Візьмімо, для прикладу якісний прикметник «червоний». У тлумачних словниках можна натрапити на різні варіанти дефініювання цього слова:

1. Дефініювання через колір якогось предмета, що трапляється в побуті, червоне – це (якщо йдеться про побут сучасних українців) – як пелюстки маку, стиглий помідор, м'якуш стиглого кавуна. На півночі червоне – це, певно, лише колір крові. В Азії, Африці, Америці це може бути забарвлення інших рослин чи тварин.

2. Дефініювання через колір, який відомо випускникові школи, наприклад, червоний – це колір, розміщений на спектрі з певного краю (у цьому разі потрібне зображення спектру).

3. Червоний колір – це електромагнетне випромінювання з довжиною хвиль у визначеному діапазоні.

Щодо цих дефініцій виникають такі міркування:

1. Зазначмо, що в природі червоного, як такого не існує, це психо-фізіологічне явище, яке виникає в людини під час сприйняття електромагнетної хвилі певного діапазону її довжини. Отже, дефініція червоного як електромагнетної хвилі певного діапазону довжини є некоректною, маємо формулювати думку таким чином, що це відчуття, яке виникає в очах, коли людина бачить певний предмет чи, коли в очі їй потрапляє електромагнетне випромінювання з хвилею визначеної довжини.

2. Людина не буде користуватися якимись приладами, скажімо фільтрами, для створення електромагнетних хвиль потрібної їй довжини, простіше спрямувати її до спостереження предметів, які відбивають таке світло. Водночас, спрямувавши людину до спостереження ознак стиглого помідора, спостерігач зможе абстрагувати, спостерігаючи не тільки колір цього предмета, але й інші ознаки, наприклад, сферичну форму, і вважати, що саме це і є та ознака, яку треба називати словом «червоний». Аби уникнути цього, треба назвати декілька різних предметів червоного кольору, щоб споживач дефініції міг виявити внаслідок порівняння те спільне, що є в цих предметах, а це й буде дефініювана ознака.

3. Чи потребує читач тлумачного словника демонстрації, що таке червоне називаючи червоні предмети, адже важко уявити психічно здорову людину, яка не мала хвороб зору, і яка не знала б, що таке червоне.

4. Дефініція якісного прикметника (у нашому прикладі, «червоний») істотно відрізняється від дефініцій назв об'єктів. Коли ми дефініюємо назви об'єктів, то називаємо перелік ознак цих об'єктів (якщо об'єкт має певні ознаки, то його маємо називати відповідною назвою). Коли ж дефініюємо «червоне», тобто ознаку, то не перераховуємо її ознак, як у попередньому прикладі, а називаємо умови, у яких споживач цієї дефініції може за допомогою відчуттів сприйняти цю ознаку. Отже, назви ознак ми дефініюємо за допомогою якісно інших дефініцій, їх можна було б назвати вербально-остенсивні – ми за допомогою слів позначаємо, як можна сприйняти ознаку, названу дефінійованим ознаковим словом, ми вказуємо за допомогою слів. Власне ознакові слова, які ми не дефініюємо повноцінним способом, можна вважати тією частиною словника, яку ми не означаємо. Однак у такому разі треба в явному вигляді формулювати, що ми відсилаємо читача до дій сенсорного відображення чи уяви.

Водночас, ознакові слова також виявляються в такому разі продефінійованими. Ці дефініції формують не абстрактну складову значення, а ту, яка пов'язана з наочно-образним чи предметно-дієвим мисленням. Це саме ті значення, які початково формуються в усіх в онтогенезі (у дитини тільки на певному етапі її розвитку виникають періоди, які можна назвати «що це таке?», у подальшому тільки за певних умов виникає потреба в дефініціях), так само й філогенезі – до певного періоду в Давній Греції, як і в інших країнах, не формулювали жодних дефініцій, а отже використовували тільки ту частину значення слова, ту частину відповідного слову поняття, яку можна назвати *наочно-образне (чи предметно-дієве) значення, наочно-образна (чи предметно-дієва) складова поняття* – ми володіємо образом того, що позначають цим словом, і нам цього достатньо для мовлення (і в разі мислення, і в разі спілкування).

На підставі викладеного вище можна сформулювати такі висновки. Позбавитися кола під час дефініювання певної скінченної множини слів можна таким чином: дефініювати всі назви об'єктів через загальніші назви об'єктів й ознакові слова, а найзагальніші назви об'єктів тільки поєднавши займенника і ознакові слова; складні ознакові слова дефініювати розкладаючи їх на прості ознаки, а прості ознаки – називаючи умови, за яких людина може сприйняти ці ознаки. Вочевидь, що цей підхід потребує подальшого деталізування для всіх видів назв ознак. Водночас, він не потребує формулювання якихось штучних дефініцій, радикально відмінних від тих, які є в сучасних словниках, і його безперечно можна зреалізувати, укладаючи тлумачного словника.

1. Aзнаuld A., Nicole P., *La Logique ou l'art de penser* / A. Aзнаuld, P. Nicole. – Paris, 1854. – 383 p.
2. Locke J. *An Essay concerning Human Understanding* / John Locke / *The Works of John Locke in Nine Volumes*. – Vol. 1. – London: Rivington, 1824. – 418 p.
3. Leibniz G. W. *Paraenesis de scientia generali* // G. W. Leibniz / In : *Sämtliche Schriften und Briefe*. – Band 4. – Philosophische Schriften. – Akademie verlag, 1999. – 2950 s.
4. Wierzbicka A. *Semantic Primitives* / A. Wierzbicka. Frankfurt: Athenaum, 1972. – 410 p.
5. Wierzbicka A. *Semantics : Primes and Universals* / A. Wierzbicka. Oxford; N.Y. : Oxford University Press, 1996. – 500 p.
6. Wierzbicka A. *Semantics, Culture and Cognition* / A. Wierzbicka. N.-Y. : Academic Press, 1992. – 410 p.
7. Ogden C. K. *The General Basic English Dictionary* / C. Ogden. – London: The Hokuseido Press, 1940. – 438 p.
8. Flesch R. *How Basic Is Basic English?* / Rudolf Flesch / *Harper's Magazine*. – Mar. – 188. – 1944. – P. 339–343.
9. Gougenheim G. *Dictionnaire fondamental de la langue française* / G. Gougenheim. – Paris : Didier, 1958. – 256 p.
10. Gougenheim G. *Dictionnaire fondamental de la langue française* / G. Gougenheim. – Paris : Didier, 1964. – 283 p.